

Spis ludności na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w 1919 r.

Bożena Łazowska^a 

Streszczenie. Celem artykułu jest przedstawienie organizacji oraz wyników spisu ludności przeprowadzonego w grudniu 1919 r. na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej (RP), administrowanych przez Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (ZCZW). Głównym zadaniem ZCZW było sporządzenie bilansu strat wojennych i zbudowanie zrębów polskiej administracji na terenach Litwy historycznej, które weszły w skład odrodzonego państwa polskiego. Temu właśnie służył spis ludności w 1919 r. Jego wyniki miały duże znaczenie zarówno w historii statystyki, jak i historii Polski. Zostały w znacznej części włączone do pierwszego powszechnego spisu ludności RP przeprowadzonego przez Główny Urząd Statystyczny we wrześniu 1921 r. Umożliwiły opracowanie tymczasowego podziału administracyjnego ziem wcielonych do RP w 1921 r. po podpisaniu pokoju z Rosją. Korzystano z nich także przy tworzeniu planu rozwoju ziem wschodnich w odrodzonej Polsce.

Słowa kluczowe: historia statystyki, spis ludności, Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich

Census of the Eastern Lands of the Second Polish Republic in 1919

Abstract. The purpose of the paper is to present the process of organization and the results of the census carried out in December 1919 in the Eastern Lands of the Second Polish Republic by the Civil Administration of the Eastern Lands. The main tasks of the Civil Administration of the Eastern Lands included the assessment of the size of war losses as well as building the foundations for the Polish administration system in those territories of historical Lithuania that had become a part of the reborn Polish state. Hence the census in 1919. Its results have been of great importance for both the history of statistics and the history of Poland. In the main part, they were incorporated into the first general census of the Polish population carried out by Statistics Poland (GUS) in September 1921. Additionally, those data made it possible to develop a temporary administrative division of the territories incorporated into the Second Polish Republic in 1921, after signing a peace treaty with Russia. They were also used while forming a development plan for the eastern territories of the reborn Poland.

Keywords: history of statistics, census, Civilian Administration of the Eastern Lands

JEL: N0, N9

^a Centralna Biblioteka Statystyczna im. Stefana Szulca.

Po zakończeniu I wojny światowej i odzyskaniu przez Polskę niepodległości władzę na ziemiach wschodnich, początkowo sprawowaną przez Naczelnego Dowódcę Wojsk Polskich Józefa Piłsudskiego, objął Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (ZCZW). Został on utworzony dekretem z 19 lutego 1919 r. przez Generalnego Komisarza Cywilnego. Z rozkazu Piłsudskiego bezpośredni nadzór nad ZCZW objął rząd Rzeczypospolitej Polskiej (RP) z premierem Ignacym Janem Paderewskim na czele. Od 19 lutego do 5 maja 1919 r. Komisarzem Cywilnym Ziem Wschodnich był Ludwik Kolankowski – historyk i działacz polityczny (Majchrowski, 1994). Następnie rozkazem Naczelnego Wodza Wojsk Polskich Józefa Piłsudskiego z 15 kwietnia 1919 r. Komisarzem Generalnym Ziem Wschodnich mianowano Jerzego Osmołowskiego – działacza społecznego i politycznego (Majchrowski, 1994).

W kolejnych miesiącach pod administracją ZCZW znalazły się:

- powiat miejski w Wilnie, utworzony 28 maja 1919 r.;
- okręg brzeski, utworzony 7 czerwca 1919 r., obejmujący początkowo powiaty: brzeski, wołkowyski, prużański, słonimski, kobryński i piński, do których przyłączono 6 listopada 1919 r. powiat mozyrski;
- okręg wileński, utworzony również 7 czerwca 1919 r., w którego skład weszły początkowo powiaty: wileński, trocki, oszmiański, święciański, lidzki, grodzieński i nowogródzki, od 23 października 1919 r. – powiat brasławski, a od 6 listopada 1919 r. – powiat dziśnieński;
- okręg wołyński, utworzony 9 września 1919 r. w miejsce zarządu powiatów wołyńskich, złożonego z powiatów: włodzimierskiego, kowelskiego i łuckiego, do których wraz z utworzeniem okręgu dołączyły: dubieński, rówieński, krzemieniecki, ostrogski, zasławski i zwiahelski;
- okręg miński, utworzony 15 września 1919 r., złożony z powiatów: mińskiego, słuckiego, bobrujskiego, borysowskiego i ihumeńskiego.

Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich w zasadzie przestał istnieć z chwilą zajęcia tych ziem przez bolszewików latem 1920 r., a formalnie został zlikwidowany 9 września 1920 r. (Dominiczak, 1992; Nowak, 1993).

OKOLICZNOŚCI SPISU W 1919 R.

Głównym zadaniem ZCZW było przygotowanie podwalin odbudowy państwa polskiego na terenach przez niego administrowanych. Aby to umożliwić, należało w pierwszej kolejności poznać dokładną strukturę ludności zamieszkującej te ziemie – wcześniej nieznaną, o czym świadczy np. publikacja Stanisława Thugutta (1915). Dlatego w grudniu 1919 r. przeprowadzono tam spis ludności. Realizację tego zadania powierzono Centralnemu Biuru Spisu Ludności (CBSL) w Wilnie pod kierownictwem naczelnika Wydziału ZCZW, członka Polskiej Or-

ganizacji Wojskowej (POW) mjr. Zygmunta Zabierzowskiego. Komisarzami spisowymi często byli członkowie Towarzystwa Straży Kresowej i urzędnicy szczebla powiatowego (Siemakowicz, 1998).

Spis w 1919 r. był pierwszym spisem ludności przeprowadzonym przez polską administrację cywilną na ziemiach wschodnich od 1789 r. (Rzepakowski, 2005). Dla przypomnienia, Pierwszy Powszechny Spis Ludności odbył się dopiero we wrześniu 1921 r. Włączono do niego część wyników spisu z 1919 r., np. dane dotyczące ziemi wileńskiej (obszaru byłej Litwy Środkowej), której nie objął spis z 1921 r. Choć w pierwszej połowie lat 20. XX w. rząd RP planował przeprowadzenie dodatkowego spisu na Wileńszczyźnie, co znalazło wyraz w uchwałach sejmu, to jednak ze względu na brak środków spis ten się nie odbył (Siemakowicz, 1998).

Trudno w związku z tym przecenić znaczenie spisu z 1919 r. dla formującej się administracji cywilnej państwa polskiego. Tymczasem w opublikowanych w ostatnim dwudziestoleciu pracach monograficznych poświęconych ZCZW pióra Joanny Gierałtowskiej-Kałużur i Adama Janusza Mielcarka nie omawia się tego wydarzenia (Gierałtowska-Kałużur, 2002, 2003; Mielcarek, 2008, 2011). Wzmianki o spisie próżno szukać również w syntezie omawiającej historię spisów ludności Rzeczypospolitej (Strzelecki i Toczyński, 2002) oraz w monografii poświęconej tematyce i organizacji spisów powszechnych w Polsce (Olszewska i Dłuska, 1981) czy w artykule *Spisy ludności na ziemiach polskich w latach 1789–1939* ogłoszonym na łamach „Przeglądu Nauk Historycznych” (Rzepakowski, 2005). Może to wynikać z tego, że rękopiśmienne źródła dotyczące spisu zostały dopiero niedawno zdigitalizowane i udostępnione szerszemu gronu badaczy (CBSL, 1920a, 1920b) w bibliotece cyfrowej Centralnej Biblioteki Statystycznej¹.

Spis ludności w 1919 r. zorganizowany na obszarze Litwy i Białorusi należącym do RP jest cennym świadectwem rodzącej się administracji Polski. Co prawda zarówno niemiecka, jak i austriacka administracja okupacyjna w okresie I wojny światowej przeprowadzały spisy ludności na mniej lub bardziej rozległych wschodnich obszarach dawniej wchodzących w skład RP, niemniej jednak spisy te nie doczekały się oficjalnej publikacji szczegółowej i według Eugeniusza Romera (1920) nie mają obiektywnej wartości naukowej.

W tajnym raporcie Erwina von Beckeratha, przedstawiciela niemieckiego sztabu generalnego w Wilnie, przesłanym 3 stycznia 1917 r. do Niemiec, czytamy:

Nie doceniano w Berlinie nie tylko liczebnej siły polskości, ale też politycznego i ekonomicznego znaczenia tego elementu. Statystyki oficjalne rosyjskie [...] zupełnie nie odpowiadają naukowym wymogom takiej pracy, są na pewno sfałszowane na niekorzyść Polaków [...]. Nasz spis z r. 1916 udowodnił, że znaczenie Polaków jest na

¹ <http://cbs.stat.gov.pl>.

Litwie nieporównanie potężniejsze niż przypuszczano [...]. Polacy są tam jedynym elementem posiadającym wybitne kwalifikacje polityczne i twórcze (za: Romer, 1920).

Ze spisów 1916 r. i 1918 r. przeprowadzonych przez okupacyjną administrację niemiecką na obszarze historycznej Litwy znane są tylko liczby ogółem i procentowy udział poszczególnych narodowości według powiatów. Spisów tych dokonano w różnych podziałach administracyjnych, dlatego nie można ich porównać ani między sobą, ani ze spisem rosyjskim z 1897 r. Dla przykładu spis niemiecki z 1916 r. podawał, że w powiecie wileńskim liczba mieszkańców wynosiła 197881 osób (z czego 74,3% stanowili Polacy), natomiast według spisu z 1918 r. powiat wileński zamieszkiwało 252150 osób (w tym 47,7% Polaków). Ogólne wyniki spisów niemieckich z lat 1916 i 1918 na obszarze historycznej Litwy ogłoszone zostały w Paryżu w 1919 r. przez delegację polską na konferencji pokojowej (Czekanowski, 1919). Zagadnienie spisów niemieckich z okresu I wojny światowej na terenach Królestwa Polskiego omówiono w 1919 r. na łamach „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik” (Praesent, 1919). Jednak dopiero polski spis ludności z 1919 r. dał obraz całokształtu stosunków demograficznych na ziemiach wschodnich.

Obszar objęty spisem był większy niż terytorium dawnego Królestwa Polskiego, przy czym gęstość zaludnienia tych terenów należała do najniższych w Europie, często poniżej 10 osób na km². Prawie 4 mln ludzi mieszkających w blisko 40 tys. osad używało różnych języków, wyznawało różne religie i należało do odmiennych kręgów kulturowych (Eberhardt, 1999). Ziemie wschodnie miały charakter peryferyjny i w przeważającej części były niedostępne ze względu na rozległe obszary bagienne i leśne oraz brak dróg bitych (Koter, 1997).

Polscy komisarze spisowi musieli też zmierzyć się z wielką i zrozumiałą nieufnością ludności, która pamiętając niedawne spisy niemieckie z lat 1916 i 1918, obawiała się, że prace spisowe mogłyby stać się podstawą do dokonywania grabieży majątku, podnoszenia podatków lub akcji politycznych przeciwko mieszkańcom tych ziem (Romer, 1920). Niektórzy badacze twierdzą również, że miejscowa ludność pamiętała z nie najlepszej strony także spis rosyjski przeprowadzony w 1897 r. (Kozyra, 2005).

Ziemie wschodnie były zacofane gospodarczo i cywilizacyjnie w stosunku do ziem centralnej Polski, a do tego poniosły ogromne straty podczas wojny, szczególnie dotkliwe w pasie przewlekłych działań przyfrontowych. Dokuczliwy był brak komunikacji i łączności, aprowizacji i lekarstw. W wielu powiatach widoczne było zmęczenie, a nawet demoralizacja społeczeństwa polegająca m.in. na rabunku żywności i medykamentów (Gierałtowska-Kałuża, 2003). Front I wojny światowej przez dwa lata przechodził przez te ziemie 40-kilometrowym pasem. Na samej Wileńszczyźnie zburzono blisko 87 tys. zabudowań. Niemcy wywieźli z tych terenów obiekty przemysłowe, materiały budowlane, inwentarz

żywy, dzieła sztuki, a nawet przedmioty codziennego użytku. Masowo wycinali drzewa – tylko w 1917 r. wycięli i wywieźli z rejonu Wilii więcej drewna niż w ciągu poprzednich 20 lat (Kirwiel, 2006).

Komisarze spisowi pracowali na terytorium o nieuregulowanych granicach, które rozciągało się na obszarze o długości 700 km i szerokości 500 km (Romer i Szumański, 1920). Wschodnią granicę Polski w tym okresie wyznaczały zmieniające się linie frontów. Rozpoczęta wiosną 1919 r. ofensywa wojsk polskich w końcu roku oparła się o Dźwinę, Berezynę, Bobrujsk, Ptycz, Olewsk, Zviahel, Lubar, Derażnię i dalej prowadziła na południe do Dniestru (Mielcarek, 2008). Spis grudniowy w 1919 r. objął cały obszar ziem wschodnich, tj. gubernię grodzieńską (z wyłączeniem powiatów białostockiego, bielskiego i sokólskiego), dawną gubernię wileńską (z wyjątkiem skrawków powiatu trockiego) oraz znaczną część guberni mińskiej w jej części położonej na zachód od Berezyny, a więc 172 gminy ośmiu powiatów okręgu brzeskiego, 193 gminy dziesięciu powiatów okręgu wileńskiego oraz 101 gmin sześciu powiatów okręgu mińskiego znajdujących się pod administracją ZCZW (Maliszewski, 1920). Okręgi te były identyczne z dawnymi terytoriami guberni rosyjskich, co pozwalało na porównanie wyników spisu w 1919 r. ze spisami rosyjskimi.

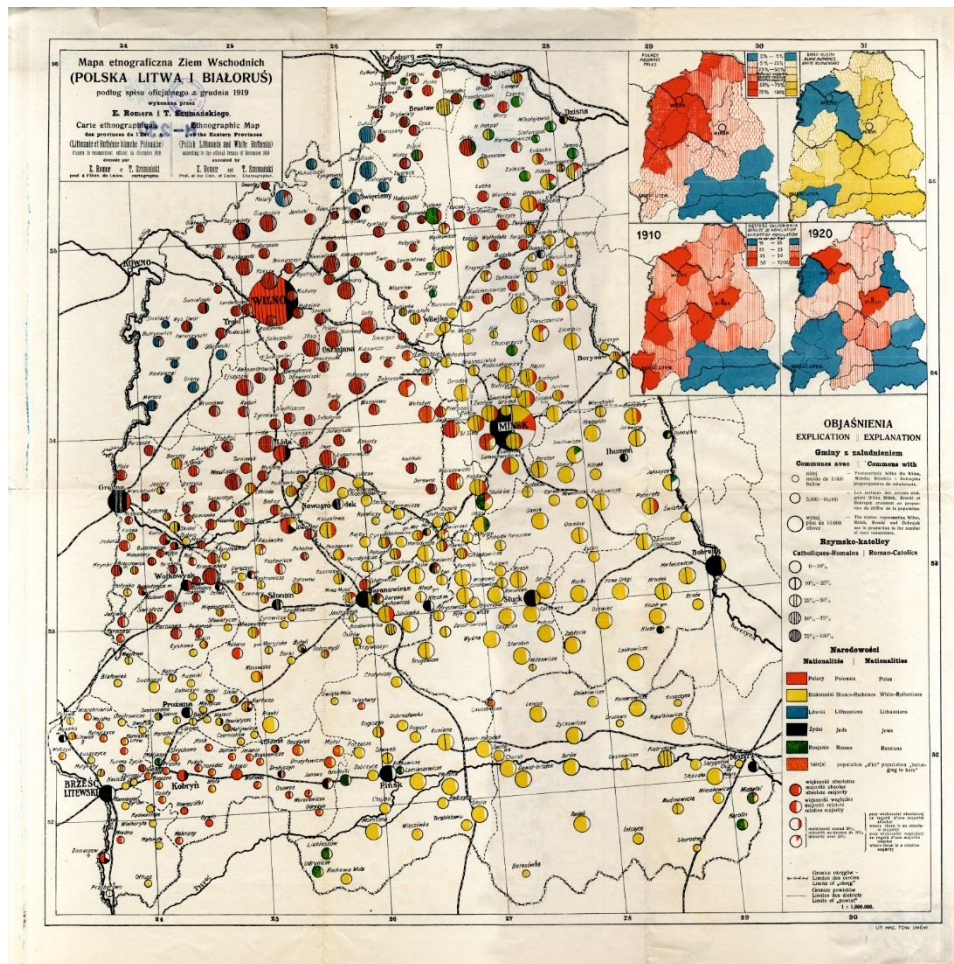
Materiały spisu ludności przeprowadzonego w 1919 r. trafiły do CBSL w Wilnie, a po wybuchu wojny polsko-bolszewickiej przeniesiono je do Torunia i Włocławka, z wyjątkiem manuskryptowych map i diagramów, które przewieziono do Warszawy².

WYNIKI SPISU

Na podstawie spisu ziem wschodnich z grudnia 1919 r. Romer opracował tablice statystyczne przedstawiające główne zagadnienia demograficzne, takie jak liczba i gęstość zaludnienia oraz stosunki wyznaniowe i narodowościowe. Była to pierwsza źródłowa i analityczna publikacja przedstawiająca wyniki tego spisu (Romer, 1920). Następnie Romer i Teofil Szumański opublikowali *Mapę etnograficzną Ziem Wschodnich* (Romer i Szumański, 1920), a Tadeusz Szturm de Sztrem i Włodzimierz Wakar wydali mapę *Stosunki narodowościowe na terenach b. Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich według spisu z 1919 roku* (Szturm de Sztrem i Wakar, 1921).

² Wówczas do Biblioteki Głównego Urzędu Statystycznego trafiły rękopiśmienne źródła: *Grafik składu wyznaniowego narodowości [i] składu narodowościowego wyznań Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich* opracowany przez CBSL w Wilnie w 1920 r. oraz *Grafik wyznaniowy [i] narodowościowy w procentach: okręgu: wileńskiego, brzeskiego, mińskiego łącznie z miastami, powiatów bez miast powiatowych, miast powiatowych; terenu objętego ZCZW [Zarządem Cywilnym Ziem Wschodnich]*. Grafiki te zostały zdigitalizowane i umieszczone w bibliotece cyfrowej CBS.

ZIEMIE WSCHODNIE RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ



Źródło: Romer i Szumański (1920).

Ogółem na obszarze Litwy historycznej mieszkało w grudniu 1919 r. 3846620 osób, w tym w okręgu wileńskim – 1633504 osoby, w brzeskim – 1121978 osób, a w mińskim – 1091138 osób. Odnotowano jedynie osiem miast powyżej 10 tys. mieszkańców, tj.: Wilno – 128954, Mińsk – 102392, Bobrujsk – 29704, Grodno – 28165, Pińsk – 21436, Brześć Litewski – 14005, Lida – 11365, Baranowicze – 10373.

Skład wyznaniowy ludności Litwy historycznej był niezwykle zróżnicowany. Na ziemiach wschodnich mieszkało: 1982893 prawosławnych (którzy stanowili 51,5% ludności), 1345620 katolików (35%), 462078 wyznawców judaizmu (12%) i 54214 wiernych innych religii (1,4%, w tym: 32452 staroobrzędowców, 6702 unitów, 8726 ewangelików, 5639 muzułmanów).

Największą grupą narodowościową zamieszkującą ziemie wschodnie byli Białorusini (1615911 osób; 43% ogółu), następnie: Polacy (1218796 osób; 32%), Żydzi (392580 osób; 10,2%), Rosjanie (220235 osób; 5,7%), tzw. tutejsi³ (191981 osób; 5%), Litwini (114595 osób; 3,0%), Rusini (4129 osób; 0,13%), Tatarzy (3741 osób; 0,09%) i inni (6890 osób; 0,2%). Znamienny był fakt, że aż 41762 osoby nie podały żadnej narodowości i nie uznawały się za tzw. tutejszych. Można przypuszczać, że obawiały się podać swoją narodowość nowej polskiej administracji⁴.

Różnice w składzie narodowościowym poszczególnych okręgów były bardzo duże. W okręgu wileńskim przeważali Polacy (874756 mieszkańców), a drugą co do wielkości grupę narodowościową stanowili Białorusini (350391 mieszkańców). W okręgu tym mieszkało też: 132089 Żydów, 112262 Litwinów, 102022 Rosjan, 37089 tutejszych i 1316 Tatarów, 3544 osoby podały inną narodowość niż powyższe, a 19521 osób w ogóle nie podało narodowości. W okręgu brzeskim przeważali Białorusini (598102 osoby), a Polacy stanowili drugą co do wielkości grupę narodowościową (184334 osoby). W tym okręgu mieszkało również: 136259 Żydów, 116965 tutejszych, 57830 Rosjan, 4129 Rusinów, 401 Litwinów i 381 Tatarów; 85917 mieszkańców podało inną narodowość niż powyższe, natomiast aż 21650 mieszkańców odmówiło podania narodowości. W okręgu mińskim przeważali Białorusini (703418) przed Polakami (159706). Kolejnymi grupami narodowymi w tym okręgu byli: Żydzi (123718), Rosjanie (60383), tutejsi (37927), Litwini (1932) i osoby innej narodowości (1419), przy czym jedynie 591 mieszkańców nie udzieliło odpowiedzi w tej kwestii.

O ile w większości miast okręgu wileńskiego przeważali Polacy, stanowiący 87,3% mieszkańców powiatu wileńskiego (w tym 56,0% mieszkańców miasta Wilno), 52,5% – brasławskiego, 76,0% – lidzkiego, 68,3% – oszmiańskiego i 53,8% – trockiego, o tyle zdecydowaną większość mieszkańców wielu miast okręgu brzeskiego i mińskiego stanowili Białorusini (62,1% mieszkańców powiatu baranowickiego, 78,3% – mozyrskiego, 68,1% – pińskiego, 66,6% – prużańskiego, 74,4% – bobrujskiego, 67,8% – borysowskiego, 65,7% – ihumeńskiego i 85,3% – słuckiego). Żydzi stanowili 71,1% mieszkańców Brześcia Litewskiego i 44,9% ludności Mińska, a w pozostałych powiatach ich odsetek wahał się od 4% do 12% wszystkich mieszkańców.

Skład wyznaniowy najliczniejszych grup przedstawiał się następująco: 91,0% Polaków wyznawało religię katolicką, 5,4% – prawosławną, a 3,0% – judaizm; 92,3% Białorusinów zadeklarowało wyznanie prawosławne, 6,0% – katolickie,

³ Osoby podające się za „tutejszych” lub „miejscowych” miały jeszcze niewykształcone poczucie przynależności narodowej.

⁴ Nie zachowały się ani żadne prace metodyczne czy założenia metodologiczne, ani formularze spisowe, na podstawie których można by ustalić definicję narodowości przyjętą w spisie.

a 1,0% – judaizm; 97,8% Litwinów wskazało katolicyzm, 1,3% – prawosławie, a 0,6% – judaizm. Spośród tutejszych 92,8% zadeklarowało wyznanie prawosławne, 6,7% – katolickie, zaś 0,5% – judaizm.

Spis ludności na ziemiach wschodnich w 1919 r. pokazał olbrzymi spadek zaludnienia w wyniku I wojny światowej. W powiecie brzeskim w 1910 r. mieszkały 54 osoby na km², a według spisu z 1919 r. już tylko 17 osób na km², czyli gęstość zaludnienia była o ok. 70% niższa. W powiecie wołkowyskim przeciętne zaludnienie wynosiło w 1910 r. 50 osób na km², a w roku 1919 – już tylko 25 osób na km², czyli zmniejszyło się o 50%. W innych powiatach spadek liczby zaludnienia nie był już tak duży, ale nadal istotny – częstokroć przekraczał 30% ogólnej liczby ludności w danym powiecie sprzed I wojny światowej (Romer, 1920). Liczby te świadczą o skali strat ludności i migracji, które wynikały z prowadzonych działań wojennych (Dmitruk, 2017; Holzer i Molenda, 1963).

TABL. 1. LUDNOŚĆ NA ZIEMIACH WSCHODNICH W GRUDNIU 1919 R.

Okręgi i powiaty	Powierzchnia w km ²	Liczba ludności	Gęstość zaludnienia na km ²		Gminy	Osady
			1919	1910		
O g ó ł e m	142171	3846620	27	39	479	37831
Wileński	48466	1633504	34	48	205	23490
Brasławski	2590	82513	32	44	15	1901
Dziśnieński	5779	193263	33	43	24	3118
Grodzieński ^a	4264	127252	30	57	21	1518
Lidzki	5605	186060	33	45	24	1936
Nowogródzki	2445	95907	39	62	13	696
Oszmiański	6885	189390	28	41	23	4435
Święciański	4826	139692	29	40	23	2695
Trocki	4160	92831	22	42	14	1231
Wilejski	6185	213424	35	41	28	2161
Wileński ^b	5727	313172	55	72	20	3799
Brzeski	57758	1121978	19	33	189	5547
Baranowicki	4495	178212	40	50	22	831
Brzeski ^c	4881	81497	17	54	24	491
Kobryński	5257	107814	21	43	28	650
Mozyrski	16155	240142	15	16	26	941
Piński	11867	222018	19	26	25	551
Prużański	4164	67343	16	41	21	522
Słonimski	7126	127737	18	40	24	767
Wołkowyski	3813	97215	25	50	19	794
Miński	35947	1091138	30	38	85	8784
Bobrujski	10500	188976	18	29	12	1030
Borysowski	6700	147673	22	31	17	1166
Ihumeński	8010	221758	28	32	21	1613
Miński ^d	5213	304004	58	67	16	3787
Stucki	5524	228727	41	43	19	1188

a–d W tym miasto: a – Grodno, b – Wilno, c – Brześć Litewski, d – Mińsk.

U w a g a. Nazwy okręgów zostały pogrubione.

Ź r ó d ł o: Romer (1920, s. 25).

**TABL. 2. LUDNOŚĆ WEDŁUG NARODOWOŚCI NA ZIEMIACH WSCHODNICH
W GRUDNIU 1919 R.**

Okręgi, powiaty i wybrane miasta	Ogółem	Polacy	Białorusini	Litwini	Żydzi	Tutejsi	Inni
O g ó ł e m	3846620	1218796	1651911	114595	392580	191981	276757
Wileński	1633504	874756	350391	112262	132603	37089	126403
Brasławski	82513	43335	12622	12367	3254	–	10935
Dziśnieński	193263	74612	46381	1885	5280	–	65105
Grodzieński ^a	99087	53549	33160	1546	10534	–	298
Lidzki	186060	141479	27804	4203	6329	–	6245
Nowogródzki	95907	13833	72398	1	6974	–	2701
Oszmiański	189390	129165	11195	54	10639	33300	5037
Święciański	139692	61854	18727	38529	6524	2888	11170
Trocki	92825	49947	242	36748	3805	899	1184
Wilejski	213424	64549	123332	122	9453	2	15966
Wileński ^b	184218	160762	626	13864	6665	–	2301
Grodno ^c	28165	9255	2123	23	16587	–	177
Wilno ^c	128954	12416	1781	2920	46559	–	5278
Brzeski	1121978	184334	598102	401	136259	116965	85917
Baranowicki	178212	28568	110737	62	17972	4214	16559
Brzeski ^d	67492	14392	30543	–	7499	11957	3101
Kobryński	107814	16401	4554	83	9779	75557	1440
Mozyrski	240142	9599	188117	92	22841	3918	15575
Piński	222018	9675	151126	16	30160	6644	24397
Prużański	67343	7853	44841	48	11610	–	2991
Słonimski	127737	39416	49651	8	15094	3818	19750
Wołkowyski	97215	56173	17373	85	11269	10857	1458
Brześć Litewski ^e	14005	2257	1160	7	10035	–	546
Miński	1091138	159706	703418	1932	123718	37927	64437
Bobrujski	188976	9194	140600	572	27009	4752	6849
Borysowski	147673	32108	100075	219	9307	290	5674
Ihumeński	221758	26957	145625	109	15581	6493	26693
Miński ^e	201612	58237	98643	395	6661	26292	11344
Słucki	228727	14407	193066	2	18949	–	303
Mińsk ^c	102392	18713	23409	635	45961	100	13574

a Bez Grodna. b Bez Wilna. c Miasto. d Bez Brześcia Litewskiego. e Bez Mińska.

U w a g a. Jak przy tabl. 1. W publikacji źródłowej niektóre wartości nie sumują się do wartości ogółem.

Ź r ó d ł o: Romer (1920, s. 31).

TABL. 3. WYBRANE NARODOWOŚCI WEDŁUG OKRĘGÓW W GRUDNIU 1919 R.

Narodowości	Ogółem	Wileński	Brzeski	Miński
Rosjanie	220235	102022	57830	60383
Rusini	4129	–	4129	–
Tatarzy	3741	1316	381	2044
Inni	6890	3544	1927	1419
Nie podano	41762	19521	21650	591

Ź r ó d ł o: Romer (1920, s. 31).

INNE CECHY CHARAKTERYSTYCZNE ZIEM WSCHODNICH WEDŁUG SPISU W 1919 R.

Rozmieszczenie ludności ziem wschodnich było bardzo niejednorodne. O ile na Litwie Środkowej, obejmującej powiaty: wileński, święciański, trocki i oszmiański, mieszkało 488968 osób na powierzchni 13490 km², o tyle w pasie neutralnym między Litwą Środkową a Litwą Kowieńską⁵ w powiatach wileńskim, trockim i święciańskim, obejmującym powierzchnię 1231 km², mieszkało jedynie 21061 osób (GUS, 1921a, 1921b). Wynika z tego, że na Litwie Środkowej gęstość zaludnienia wynosiła ponad 36 osób na km², podczas gdy w pasie neutralnym między Litwą Środkową a Litwą Kowieńską⁵ gęstość zaludnienia wynosiła ok. 17 osób na km², a więc była o ponad połowę niższa.

**TABL. 4. LUDNOŚĆ PASA NEUTRALNEGO POMIĘDZY LITWĄ ŚRODKOWĄ
A LITWĄ KOWIEŃSKĄ W GRUDNIU 1919 R.**

Powiaty i gminy	Liczba ludności	Powiaty i gminy	Liczba ludności
Pas neutralny ogółem	21061	Wileński	15283
Trocki	5778	w tym:	
w tym:		Giedroycie	2902
Hanuszyski	439	Janiszki	1767
Jewle	1433	Mejszagola	200
Olkienniki	2041	Muśniki	2153
Rudziszki	726	Podbrzezie	82
Sumieliszki	226	Szyrwinty	5074
Troki	913	Święciański	3105

U w a g a. Nazwy gmin są podane w formie rzeczownikowej.

Ź r ó d ł o: GUS (1921b).

TABL. 5. LUDNOŚĆ LITWY ŚRODKOWEJ WEDŁUG SPISU W GRUDNIU 1919 R.

Powiaty, gminy i wybrane miasta	Liczba ludności	Powiaty, gminy i wybrane miasta	Liczba ludności
Litwa Środkowa ogółem	488968	Rzesza	11986
Wileński	120362	Sołeczники	6362
Wilno ^a	128954	Szumsk	7322
Bystrzyca	6355	Worniany	19408
Ilino	12797	Święciański	130182
Janiszki	4600	Święciany ^a	3900
Mejszagola	9859	Nowo-Święciany ^a	3277
Mickuny	8074	Aleksandrowo	6581
Niemenczyn	9906	Dubatówka	3156
Podbrzezie	7550	Dangieliszki	10268
Rudomino	9009	Hoduciszki	8397
Rukojmie	7134	Jasiew	2181

a – Miasto.

U w a g a. Jak przy tabl. 4.

⁵ Pas neutralny między Polską a Litwą o szerokości 10–12 km, wytyczony w lipcu 1919 r. przez marszałka Ferdynanda Focha i zatwierdzony w grudniu 1919 r. przez Radę Najwyższą Ententy, nie należał wówczas ani do Polski, ani do Litwy. Zlikwidowano go dopiero w lutym 1923 r., kiedy ustalono ostateczne granice obu państw (Łossowski, 2002, s. 28).

TABL. 5. LUDNOŚĆ LITWY ŚRODKOWEJ WEDŁUG SPISU W GRUDNIU 1919 R. (dok.)

Powiaty, gminy i wybrane miasta	Liczba ludności	Powiaty, gminy i wybrane miasta	Liczba ludności
Kiemieliszki	10214	Jewle	420
Komaje	5465	Landwarów	9256
Kobylniki	4952	Olkieniki	7052
Łyngmiany	5100	Rudziszki	5878
Łyntupy	7356	Troki	6144
Melegjany	5880	Oszmiański	78834
Michałowo	8779	Oszmiana ^a	3442
Świr	8708	Bienica	7957
Święciany	7888	Dzieweniszki	11185
Szemietowszczyzna	2986	Grauzyszki	7525
Twerecz	4347	Holszany	10001
Wojstom	7066	Krewo	4102
Wiszniew	4603	Kucewicze	6481
Zanarocz	1553	Polany	14130
Zabłociszki	7525	Smorgonie	3860
Trocki	30636	Soły	10151
Troki ^a	1886		

a – Miasto.

U w a g a. Jak przy tabl. 4.

Ź r ó d ł o: GUS (1921a).

Mała liczba ludności miast powiatowych na ziemiach wschodnich w grudniu 1919 r. wynikała ze strat ludności i migracji na skutek prowadzonych działań wojennych (Holzer i Molenda, 1963; Romer, 1920). Przedstawiała się ona następująco w poszczególnych okręgach:

- wileński: Braśław – 1235, Dzisna – 4445, Grodno – 28165, Lida – 11365, Nowogródek – 5096, Oszmiana – 3442, Święciany – 3900, Troki – 1886, Wilejka – 5893, Wilno – 128954;
- brzeski: Baranowicze – 10373, Brześć Litewski – 14005, Kobryń – 8835, Mozyrz – 6796, Pińsk – 21436, Prużana – 6173, Słonim – 9719, Wołkowysk – 8472;
- miński: Bobrujsk – 29704, Borysów – 5452, Ihumeń – 4669, Mińsk – 102392, Słuck – 14162.

Członek amerykańskiej technicznej Misji Doradczej prof. E. Durand z Uniwersytetu Minnesota z siedzibą w Minneapolis, będący ekspertem w sprawach spisowych, bardzo wysoko ocenił jakość danych spisu z grudnia 1919 r. przeprowadzonego na ziemiach wschodnich przez CBSL w Wilnie. Między innymi na podstawie tej rekomendacji część wyników tego spisu włączono do wyników spisu ogólnopolskiego z 1921 r.

Niewielkich, choć ważnych, korekt spisu z grudnia 1919 r. dokonali Wakar i Szturm de Sztrem w analitycznym artykule opublikowanym w czwartym numerze „Ekonomisty” z 1920 r. Zwrócili uwagę, że spis został przeprowadzony głównie przez urzędników w ciągu kilku tygodni w sposób „dosyć” formalny, co ich zdaniem mogło spowodować stronniczość przy opisie narodowości mieszkańców ziem wschodnich, którzy nie mieli poczucia przynależności narodowej.

Notowani w spisie tutejsi to według Szturm de Sztrema i Wakara w większości Białorusini i Rusini (Szturm de Sztrem i Wakar, 1920).

Współczesne badania dowodzą, że mieszkańcy Polesia (Poleszucy) dopiero po II wojnie światowej zaczęli postrzegać swoją grupę w kategoriach tożsamości narodowej. W spisach z okresu II Rzeczypospolitej określali się w większości jako tutejsi, a swój język nazywali prostym (Ciesielski, 2004; Tomaszewski, 1963, 1985). Współczesna Białoruś uznaje ich za odrębną grupę etniczną.

Niezwykłe zróżnicowany skład narodowościowy ziem wschodnich, w tym znaczny odsetek osób deklarujących się jako tutejsi, był jednym z ważniejszych problemów, z którym musiało zmierzyć się państwo polskie na terytorium historycznej Litwy.

PODSUMOWANIE

Spis ludności przeprowadzony w grudniu 1919 r. przez Komisariat Generalny Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich (ZCZW) wykazał, że na terytorium Litwy historycznej mieszkało wówczas 3846620 osób. Odnotowano jedynie osiem miast powyżej 10 tys. mieszkańców i bardzo duże zróżnicowanie wyznaniowe. Największą grupą narodowościową zamieszkującą ziemie wschodnie byli Białorusini, następnie: Polacy, Żydzi, Rosjanie, tutejsi, Litwini, Rusini i Tatarzy. Poszczególne okręgi również charakteryzowały się znacznym zróżnicowaniem narodowościowym. O ile w okręgu wileńskim przeważali Polacy, a drugą co do wielkości grupą narodowościową byli Białorusini, o tyle w okręgach brzeskim i mińskim większość stanowili Białorusini, a Polacy – drugą co do wielkości grupę narodowościową. Jedynie w miastach okręgu wileńskiego dominowali Polacy, natomiast w miastach okręgu brzeskiego i mińskiego – zdecydowanie Białorusini.

Spis miał duże znaczenie dla odbudowy polskiej państwowości na tych terenach. Na podstawie danych dostarczonych do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych przez Wydział Statystyczny byłego ZCZW oraz byłego Zarządu Cywilnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego możliwe stało się m.in. opracowanie tymczasowego podziału administracyjnego ziem wcielonych do Rzeczypospolitej Polskiej po podpisaniu w 1921 r. w Rydze pokoju z Rosją Radziecką. Znaczna część wyników spisu z 1919 r. na ziemiach wschodnich została włączona do wyników pierwszego powszechnego spisu ludności przeprowadzonego przez GUS we wrześniu 1921 r. Poznanie stanu ludności ziem wschodnich uzyskane po spisie 1919 r. pozwoliło także na zaplanowanie długofalowego programu osadnictwa wojskowego na tych terenach, mającego na celu zmniejszenie dystansu cywilizacyjnego ziem wschodnich w stosunku do centralnej Polski i umocnienie roli państwa polskiego na obszarze Litwy historycznej (Cichoracki, 2014; Śleszyński, 2004; Śleszyński i Szarejko, 2018).

BIBLIOGRAFIA

- CBSL. (1920a). *Grafik składu wyznaniowego narodowości [i] składu narodowościowego wyznań*. Wilno: Komisariat Generalny ZCZW [Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich], Centralne Biuro Spisu Ludności [rękopis].
- CBSL. (1920b). *Grafik wyznaniowy [i] narodowościowy w procentach: okręgu: wileńskiego, brzeskiego, mińskiego łącznie z miastami, powiatów bez miast powiatowych, miast powiatowych; terenu objętego ZCZW* [Zarządem Cywilnym Ziem Wschodnich]. Wilno: Centralne Biuro Spisu Ludności [rękopis].
- Cichoracki, P. (2014). Polonisation projects for Polesia and their delivery in 1921–1939. *Acta Poloniae Historica*, (109), 61–79.
- Ciesielski, S. (2004). Kresy Wschodnie II Rzeczypospolitej i problemy identyfikacji narodowej. W: S. Ciesielski (red.), *Przemiany narodowościowe na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej 1931–1948* (s. 9–51). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Czekanowski, J. (1919). *Note sur la statistique démographique des confins orientaux de la Pologne*. Referat wygłoszony na Conférence de la paix, Paris.
- Dmitruk, S. (2017). Ludność ewakuowana z zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej na Syberii w 1916 r. na przykładzie guberni tomskiej. *Przeszłość Demograficzna Polski*, 39, 283–322. DOI: 10.18276/pdp.2017.39-11.
- Domiczak, H. (1992). *Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Eberhardt, P. (1999). Kresy Wschodnie – granice, terytorium, ludność polska. W: K. Jasiewicz (red.), *Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1772–1999)* (s. 29–38). Warszawa: Rytm.
- Gierałowska-Kałużur, J. (2002). Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (19 lutego 1919 r.–9 września 1920 r.). *Dzieje Najnowsze*, 34(3), 141–148.
- Gierałowska-Kałużur, J. (2003). *Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (19 lutego 1919 r.–9 września 1920 r.)*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN.
- GUS. (1921a). Ludność Litwy Środkowej wg spisu ludności z r. 1919. *Miesięcznik Statystyczny*, 4–6, 104.
- GUS. (1921b). Ludność pasa neutralnego pomiędzy Litwą Środkową a Litwą Kowieńską wg spisu ludności r. 1919. *Miesięcznik Statystyczny*, 4–6, 105.
- Holzer, J., Molenda, J. (1963). *Polska w Pierwszej Wojnie Światowej*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Kirwiel, E. (2006). Cechy charakterystyczne Kresów Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej okresu międzywojennego. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, 13, 93–105.
- Koter, M. (1997). Kresy państwowe – geneza i właściwości w świetle doświadczeń geografii politycznej. W: K. Handke (red.), *Kresy – pojęcie i rzeczywistość. Zbiór studiów* (s. 44–51). Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Kozyra, W. (2005). Polityka administracyjna władz polskich na Ziemiach Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918–1926. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio F, Historia*, 60, 419–440.
- Łossowski, P. (2002). Ostatni akt kształtowania się granic Drugiej Rzeczypospolitej – podział pasa neutralnego pomiędzy Polską a Litwą w lutym 1923 r. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, 37, 27–39.
- Majchrowski, J. M. (1994). *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*. Warszawa: BGW.

- Maliszewski, E. (1920). Polski spis ludności na Ziemiach Wschodnich z grudnia 1919 r. *Wschód Polski*, 10/11, 14–21.
- Mielcarek, A. J. (2008). *Podziały terytorialno-administracyjne II Rzeczypospolitej w zakresie administracji zespolonej*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton.
- Mielcarek, A. J. (2011). Węzłowe zagadnienia ustrojowe Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich (1919–1920) w świetle aktów normatywnych. *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*, 14, 241–251.
- Mironowicz, E. (2007). *Białoruś*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Nowak, A. (1993). *Wojna polsko-sowiecka 1919–1921 roku w świetle najnowszych publikacji*. *Kwartalnik Historyczny*, 100(3), 79–107.
- Olszewska, R., Dłuska, T. (1981). *Tematyka i organizacja spisów powszechnych w Polsce*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Praesent, H. (1919). Kriegsmäßige Volkszählungen im Generalgouvernement Warschau und die Bevölkerungszahl in Kongreß-Polen. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 113(1), 52–64.
- Romer, E. (1920). *Spis ludności na terenach administrowanych przez Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (grudzień 1919)*. Lwów–Warszawa: Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych.
- Romer, E., Szumański, T. (1920). *Mapa etnograficzna Ziem Wschodnich (Polska, Litwa, Białoruś) podług spisu oficjalnego z grudnia 1919*. Lwów: Lit. Akc. Tow.
- Rzepkowski, A. (2005). Spisy ludności na ziemiach polskich w latach 1789–1939. *Przegląd Nauk Historycznych*, 4(2), 101–125.
- Siemakowicz, M. (1998). Spisy ludności a zagadnienie narodowościowe z uwzględnieniem spraw szkolnictwa dla mniejszości białoruskiej w II Rzeczypospolitej. *Białoruskie Zeszyty Historyczne*, 10, 82–106.
- Strzelecki, Z., Toczyński, T. (2002). *Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej 1921–2002*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Demograficzne, Główny Urząd Statystyczny.
- Szturm de Sztrem, T., Wakar, W. (1920). Spis ludności na Litwie. *Ekonomista*, 4, 33–36.
- Szturm de Sztrem, T., Wakar, W. (1921). *Stosunki narodowościowe na terenach b. Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich: według spisu z 1919 r.* Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Gospodarstwa Społecznego.
- Śleszyński, W. (red.). (2009). *Polesie w polityce rządów II Rzeczypospolitej*. Białystok–Kraków: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku, Wydawnictwo Avalon.
- Śleszyński, W., Szarejko, M. (2018). *Niepodległa: ziemie wschodnie II Rzeczypospolitej*. Białystok: Muzeum Pamięci Sybiru.
- Thugutt, S. (1915). *Polska i Polacy. Ilość i rozsiadlenie ludności polskiej*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Krajoznawcze.
- Tomaszewski, J. (1963). *Z dziejów Polesia 1921–1939. Zarys stosunków społeczno-ekonomicznych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Tomaszewski, J. (1985). *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939*. Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza.